

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Gazdaság és autonómia a 14–15. századi Mekkában

Economy and autonomy in 14th-15th century Mecca. There are many uncertainties about the medieval history of Mecca, Islam's holiest city. Our knowledge of certain periods and political events is incomplete, as is our knowledge of the composition of society. Fortunately, we now have more sources on the late medieval centuries to reconstruct the economic situation of the city and how the Sharifs, who held the reins of power, tried to preserve and extend their autonomy in the shadow of regional powers such as the Abbasid Caliphate, the Ayyubid Sultanate or the Mamluk Empire of Egypt. From the available data, we can conclude that Mecca was economically unviable on its own, constantly in need of external material aid and food supplies. The extent of its autonomy has constantly varied, but even in the most difficult times it has managed to retain at least some of its internal autonomy.

Keywords: Arabia, Mecca, Jiddah, Sharifs, Hashemites, Islam, Ayyubids, Mamluks, trade, autonomy

Az iszlám szülővárosa és szakrális-kultikus központja, Mekka középkori története nem tartozik a történettudományi kutatások slágertémái közé. Ennek főképpen az a magyarázata, hogy Mohamed próféta halála (632) és a négy igaz úton járó (*rásidún*) kalifa uralkodása (632–661) után a formálódó arab-iszlám birodalom politikai, gazdasági és kulturális súlypontja eltolódott Arábiából. Sajnos keveset tudunk arról, hogy a Mohamed halála utáni évtizedekben pontosan mi történt a szent városokban, Mekkában és Medinában, mivel a muszlim krónikások figyelme a 7–8. századi hódító háborúk története és a kalifák politikája felé fordult.¹ Ha eltekintünk Abdalláh ibn az-Zubair ibn al-Avvám ellenkalifa Omajjádoknak való ellenállásától (680–690-es évek), ami alatt még a tűzkárokat szenvedett Kába szentély helyreállítására is sort kellett keríteni,² akkor összességében azt mondhatjuk, hogy Mekka az iszlám történetének első évszázadában politikai szempontból jelentéktelen peremterületté vált, ugyanis a viharos gyorsasággal terjeszkedő Arab Birodalom súlypontja előbb Medinából Kúfába, onnan Damaszkuszba, az Abbászidák hatalomra kerülése (750) után pedig az újonnan alapított Bagdadba tevődött át. Az Abbászidák hatalmának megrendülése a 10. században a birodalom dezintegrálódásához vezetett, újabb hatalmi központok

¹ Az egyetlen kivételt e tekintetben al-Azraki 9. századi mekkai kommentátor jelenti, akinek *Akbar Makka* című helytörténeti művét Ferdinand Wüstenfeld német orientalista adta ki 1858-ban Lipcsében (Wüstenfeld 1858).

² Mubarakpuri 2002, 35–41.

emelkedtek fel, majd tűntek el a különféle dinasztiai politikai küzdelmeinek ritmusa szerint. Ezekben a nagypolitikai küzdelmekben Mekka alig-alig vett részt, a város fontosságát egyedül a szent jellege biztosította. Csupán vallási tekintetben számított, hiszen a zarándoklat (*háddzs*) helyszíne maradt. Cahen, aki szerint „Arabia története alig érdemel figyelmet”, úgy fogalmaz, hogy a szent városok a zarándoklat „külső körülménye miatt az életerő és a jólét mesterségesen előidézett jegyeit mutatták. A valóságban azonban elkerülte őket minden jelentős mozgalom és minden valamirevaló főútvonal, ellátásuk pedig Bagdad s főképpen Kairó jóindulatától függött.”³ Való igaz, hogy az iszlám „szíve” változatlanul a Kába szentélyben dobogott, amelynek a felügyeletére, karbantartására, sőt az éves zarándoklat szervezésére és biztosítására idővel külön tisztviselőt, Mekka és Medina élére pedig Damaszkuszából, illetve Bagdadból kormányzókat jelöltek ki.

Mekka irányítását 968 körül Mohamed próféta Haszan nevű unokájának kilencedik leszármazottja, Dzsaafer ibn Muhammad ibn al-Huszain al-Amír szerezte meg. A muszlimok által nagy becsben tartott prófétai családhoz, a Hásimitákhoz tartozó Dzsaafer utódai, akik a *saríf* (nemes) címet viselték, ezt követően rendkívül hosszú ideig, egészen 1925-ig uralták Mekkát és környékét, illetve a korszak végén a nyugat-arábiai Hidzsáz tartományt.⁴ A sarífok egyúttal az *emír* titulust is viselték, amely eredetileg „katonai parancsnok” jelentéssel bírt, vagyis a tisztség kezdetben mindenekelőtt katonai hivatalt jelenthetett. A mekkai emír feladata abban állhatott, hogy őrizze és védelmezze a szent város szentélyeit, és hozza meg a szükséges intézkedéseket az éves zarándoklat biztonságos lebonyolításához. Különösen a későbbiek fényében valószínűsíthető, hogy Dzsaafer emirátusával létrejött az első, valamennyire már önállóan tekinthető mekkai állam.

Szerfelett bizonytalan ennek a mekkai államnak az önállósága a középkor évszázadaiban. Az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy Mekka lényegében független területként fejlődött, de a zarándoklat idején jelképesen elismerte a mindenkori kalifa, illetve szultán fennhatóságát. Ez eleinte a bagdadi Abbászidákat, később a kairói Fátimidákat (10–12. század), az Ajjúbidákat (12–13. század), majd pedig a mamelukokat (13–16. század) jelentette, közben pedig időről időre megpróbálta a város fölé kiterjeszteni a befolyását Jemen aktuális uralkodója is. A sarífoknak ilyen regionális nagyhatalmak árnyékában kellett megőrizniük és kibővíteniük az autonómiájukat, amit azonban a középkor utolsó évszázadaiban, a kairói mameluk (mamlúk) szultánok felügyelete alatt megnehezített az a körülmény, hogy a szent város úgyszólván minden fogyasztási cikkből behozatalra szorult, és a pusztá létfenntartása is a külső anyagi támogatásoktól függött.

A rendelkezésünkre álló szűkös információkból a főleg luxuscikkek kereskedelméből élő mekkai emirátus középkori gazdasági életére vonatkozóan leszűrhetők bizonyos következtetések. Kétségtelen, hogy a sivár, terméketlen völgyben fekvő Mekka ebben az időben beduin állam volt, mely a vallási jelentősége miatt mindvégig jelentős pénzügyi támogatásban és élelmiszersegélyben részesült a Fátimidáktól, az Ajjúbidáktól, és a mamelukoktól, időnként pedig az Abbászidáktól is. Ez főképpen évente indított rendszeres tengeri gabona-szállításokban mutatkozott meg, ami természetesen alkalmas volt arra, hogy elsősorban az egyiptomi szultánok a saját érdekeiknek megfelelően befolyásolni tudják a sarífok politiká-

³ Cahen 1989, 276.

⁴ A Hásimiták Mohamed próféta apai dédapjától, az 5. század második felében élt Hásim (Amr) ibn Abd-Manáftól eredeztetik a nevüket. A mai Jordánia királyai is ehhez a dinasztiahoz tartoznak.

ját. Ezekre a szállítmányokra szükség is volt, mivel Mekka szent területén érdemben nem folyt sem mezőgazdasági, sem kézműipari tevékenység, ezért a zöldséget, a gyümölcsöt és a gabonát (továbbá mézet, vaját, mandulát), valamint az iparcikkeket kívülről (főleg Jemenből, Kelet-Szudánból és Etiópiából, valamint Egyiptomból) kellett importálni. A legfontosabbnak tekinthető egyiptomi gabonaimportot az tette lehetővé, hogy az ország elfoglalásakor, 642-ben a tartomány muszlim kormányzója, Amr ibn al-Ász újraindította a Nílust a Vörös-tengerrel összekötő, még Traianus római császár által kiásatott csatornát.⁵ Eközben a gránátalma, a banán, a szőlő és a mazsola Táif környékéről érkezett, ezenkívül az északra található Vádi-Marr és Vádi-Nahla jelentett még számottevő zöldség- és gyümölcsstermelő bázist. Ahogy a híres marokkói utazó, Ibn Battúta (1304–1378) tapasztalta, „a világ minden áruja találkozót ad itt egymásnak. Táifból, Nakhla völgyéből, Batn Marrból gyümölcsöt s zöldségfélét hoznak ide, mintegy világos jeleként Allah jóságának.”⁶ Az itteni gabona-termelés (árpa, búza, cirok) azonban kevésnek bizonyult a város ellátásához (különösen a háddzs idején), mert a termés az igencsak bizonytalan csapadékmennyiségtől függött.

Hogy pontosan mennyi lakost kellett ellátni, népszámlálások hiányában nem tudjuk, mivel a népességre vonatkozóan csak bizonytalan utalásokkal rendelkezünk: a neves perzsa költő és utazó, Násziri Huszrau (megh. 1078 k.) a 11. század közepén kétezer lakost számolt össze, ezenfelül további ötszáz idegen (zarándok) tartózkodott a településen.⁷ Niccolò de'Conti velencei kereskedő és utazó 1438–1439-ben azt tapasztalta, hogy „Mekka ugyanolyan nagy város, mint Sevilla, ha nem nagyobb”.⁸ Ludovico di Varthema bolognai utazó pedig, aki a Mekkába eljutó első nem muszlim európaiak egyike volt, 1503-ban járt a városban, s Contival nagyjából egybehangzóan azt írta, hogy hatezer család lakja.⁹ Ennél jóval kisebb becslésekről is tudunk. A 16. század elején az Indiai-óceánra kijutó portugálokak köszönhetően egyre több információ jutott el Mekkáról és a Hásimitákról Európába. Az egyik beszámoló szerzője Tomé Pires patikus, aki 1511 után a portugálok indiai-óceáni gyógyszerkereskedelmét felügyelte. *Suma oriental* című művében megjegyzi, hogy az ötezer lakosú, helyőrséggel rendelkező Dzsidá fontos kereskedőváros, de datolyán kívül saját terméke nincsen. Tőle egynapi járóföldre található Mekka, ahol „Mohamed és leszármazottai születtek”. A város „kiterjedt”, mintegy ezer lakosa van, a többségük kereskedő. A város élén egy bizonyos Xecbarqate [II. Barakat saríf, 1497–1525] áll, aki „a kairói szultán embere”. A településen vízforrások nincsenek, a vizet a távolabb fekvő Arafátról szállítják.¹⁰ Akármelyik adatot fogadjuk is el a népességgel kapcsolatban, bizonyos, hogy óriási különbség mutatkozott a lakosság számát illetően a zarándoklat alatt és a „holt szezonban”.

Az élelmiszerhiány már a saríkok hatalomra jutása előtt is súlyos problémát jelentett, amire a *Korán* számos utalást tartalmaz (2:126, 14:37, 28:57, 106:3–4), s a helyzet az ezredforduló után sem sokat javult. A Hidzsázt sújtó gyakori aszályok időnként elkerülhetetlenül az alapvető élelmiszerek árának meredek emelkedéséhez vezettek (1264–1265, 1270–1271, 1343–1344), de az árak amúgy is állandóan ingadoztak, az alapvető ürmértéknek

⁵ Hourani 1995, 59–60.

⁶ Boga 1964, 68–69.

⁷ Thackston 1986, 69.

⁸ Bouchon–Amilhat–Szary–Ménard 2004, 140. 1430-ban Sevillának kb. 25 ezer lakosa lehetett. Vö. Ladero Quesada 1987.

⁹ Meglepte öt Mekka szegénysége és az importtól való függősége (Badger–Winter Jones 1863, 35–37).

¹⁰ Cortesão 1944, 11.

számító kb. 100 liter búza ára például 7–25 dinár között mozgott a 15. században.¹¹ Az aszályos időszakok némelyikében, például 1294–1296 során, az éhínség réme is felsejlett, mert a Mekka környéki beduinok a városba özönlöttek a jobb ellátás reményében, holott a városiaknak is alig jutott betevő falat. A legsúlyosabb élelmiszerhiány 1364–1365 folyamán alakult ki, amikor alig lehetett húshoz és zöldségekhez jutni a mekkai piacokon, miközben az olyan alapélelmiszerek, mint a kenyérgabona és a datolya, több mint egy hónapra teljesen eltűntek. Mekka ellátása a középkor folyamán mindvégig a környező élelmiszertermelő vidékektől és a külső, elsősorban Dzsiddán át érkező egyiptomi szállítmányoktól függött, amelyek nélkül a város éhezett volna.

Ennek az élelmiszerfüggőségnek a csökkentése és az autonómia miatt fontos önellátásnak a biztosítása érdekében a sarífok három koncentrikus kört alakítottak ki a szent város körül, amelyek fölött fennhatóság kiépítésére törekedtek. Az első körbe azok a Mekka környéki oázisok tartoztak, amelyek birtoklása lehetővé tette a legalapvetőbb ellátás garantálását. Végleges megszerzésük a mamelukok alatt sikerült. Ide sorolható még Janbu és Dzsidda kikötője is az élelmiszerimport és a távolsági kereskedelembe való bekapcsolódás miatt. A második kör az Arab-félsziget olyan távolabbi élelmiszertermelő tájait és fennsíkjait (például a Szaravat-hegységet) foglalta magában, ahol a viszonylag rendszeres csapadék biztos termést ígért. A távolság miatt azonban a középkor folyamán a Hásimiták nem mindig tudták szoros ellenőrzésük alatt tartani ezeket a termékeny vidékeket. Az itteni törzsek alkalmanként alávetették magukat a saríf-emíreknek, máskor viszont nyomban önállósodtak, ahogy Mekka meggyengült. Ráadásul ezeknek a térségeknek a felügyeletéért meg kellett küzdeni a konkurenciával, a jemeni és az egyiptomi szultánokkal, esetleg a bagdadi kalifákkal és uralkodókkal. A harmadik kört elsősorban a Fátimidák, az Ajjübidák és a mamelukok által uralt Egyiptom, valamint Jemen jelentette, kisebb mértékben pedig Mezopotámia, amelyeket értelemszerűen a sarífok sohasem tudtak, de nem is akartak megszerezni, viszont szerencséjükre ezek a nagy hatalmú birodalmak Mekka vallási jelentősége miatt abszolút érdekelték voltak az élelmiszerszállításokban. A szent város függősége ez utóbbi körtől, azon belül is Egyiptomtól folyamatosan növekedett a középkorban.

Elméletben a prófétai unoka, Haszan ibn Ali (624–670) nemzetségének bármely férfi tagja igényt formálhatott a sarífi tisztségre, ám a gyakorlatban azok, akik a középkor folyamán sikeresen tevékenykedtek ezen a poszton, olyan személyek voltak, akik a rokonság hatékony és kiterjedt politikai hálózatának parancsolni tudtak, bírták a nemzetség többi tagjának lojalitását, sőt a mekkai lakosság és a környékeliek támogatását is. A helyi gazdasági erőforrásokra úgy tekintettek, mint a nemzetségük jogos jussára, ami magában foglalta a Mekkán és Dzsiddán keresztül lebonyolított kereskedelemre kivetett illetékek begyűjtését és újraosztását.

Mekka legalább a 13. század végétől egyre jelentősebb kereskedelmi központnak számított, aminek természetesen megvoltak a maga előzményei már a preiszlám időszakban is.¹² A szent várostól mintegy 80 km-re fekvő tengerparti Dzsiddát a sarífok a 11. század óta az ellenőrzésük alatt tartották, a kikötő jelentősége pedig a kalózkodás ellenére folyamatosan nőtt a nyugat-indiai partvidéket az Arab-félszigettel és Egyiptommal összekötő tengeri kereskedelem számára, amely a 12. századtól egyre élénkebb európai kereslet miatt szaka-

¹¹ Mortel 1989.

¹² Simon 1975.

datlanul bővült. Ez az esetenként elképesztő, akár 600%-os profitot termelő kereskedelem szinte kizárólag luxuscikkek (gyapjú- és selyemszövetek, a délnyugat-indiai Malabarból származó fűszerek, elsősorban bors, kámfor, pézsmá, borostyán, szantálfa, tengeri gyöngyök és drágakövek, például agátok, gyógyszerek stb.) adásvételét jelentette, amit az egyiptomi, levantei és európai piacokon bonyolítottak le. A kikötőkben, így a 14–15. század fordulóján már fontos tranzitállomásnak számító Dzsiddában is, raktárakat (*funduk*) létesítettek az árukészlet számára.¹³

A sarífok támogatták és bátorították ezt az árucserét, mivel számottevő hasznot húztak a Dzsiddán keresztülmenő árucikkekre kirótt vámból (*usúr*). Ez a bevétel és a különféle adók (zarándok- és piaci illetékek, törzsi adók) már a 10–11. századtól a folyamatosan emelkedő, habár erősen ingadozó jövedelmeik legnagyobb részét jelentették.¹⁴ Ennek ellenére a Mekkában és Dzsiddában élő kereskedők helyzete korántsem számított sziklaszilárdnak, ugyanis rendszeresen ki voltak téve a sarífok tetszőleges önkényeskedéseinek, különösen a politikailag szerfelett zavaros 14. században. A rokonságnak azok a tagjai, akik szemet vetettek a hivatalban lévő emír tisztségére, általában úgy próbálták meg aláásni a hatalmát, hogy a vörös-tengeri kereskedelembe való beavatkozással megfosztották őt a vámbevételeitől. A beavatkozás sokféle lehetett, de a legegyszerűbb megoldást az jelentette, hogy lefoglalták a dzsiddai kikötő vámbevételeit. Az is előfordult, hogy a Dzsiddába érkező kereskedőket eltántorították a Mekkába való utazástól, máskor pedig a vagyonos dzsiddai kalmárokat minden teketória nélkül kifosztották. 1335-ben a Hásimiták közé tartozó Mubárak ibn Rumaíta elkobozta számos dzsiddai és mekkai kereskedő árukészletét abból a megfontolásból, hogy így meggyengítheti a nagybátyja, Utaifa saríf (1301–1331) pozícióját, aki éppen hatalmi harcba bonyolódott Mubárak apjával. 1351-ben pedig Takaba ibn Rumaíta, aki vitatta fivére, Adzslán (1346–1372) emíri címének jogosságát, megszerezte a dzsiddai vámbevételeket.¹⁵

De a sarífok sem haboztak időnként rátenni a kezüket a mekkai kereskedők vagyona. Abdalláh al-Bagdadi hatalmas vagyonát például, aki szerteágazó üzleti utazásai után 1397-ben telepedett le Mekkában, majd Haszan ibn Adzslán (1396–1426) mamelukok általi elmozdítását követően 1416-ban Janbuba költözött, ellentételezés nélkül elkobozták a sarífi hatóságok. Hasonló történt az ingatlanügyletekkel foglalkozó Burhánaddín ar-Rúmvival a 15. század elején, akinek a pénzügyeibe a kormányzat rendszeresen beavatkozott, s ezzel az üzletembert a Kairóba való költözésre kényszerítette.¹⁶

A Hásimiták mégis inkább ösztönözték a kereskedelmet, ennek érdekében pedig különféle kedvezményeket biztosítottak a kalmároknak, kiváltképpen azoknak, akikkel amúgy is szoros kapcsolatban álltak. A kedvezmények magukban foglalhattak bizonyos illetékcsökkentéseket és kereskedelmi lehetőségeket. Muhammad al-Makki (megh. 1455) például engedményt kapott a dzsiddai usúrból, mivel az emír nagy tiszteletet tanúsított a jámbor és istenfélő édesapja iránt. A jemeni al-Afif al-Hibbi hasonlóképpen Ahmad ibn Adzslán (1361–1386) és utódai protezsáltja lett, mert így viszonozták a Hásimitáknak tett hű szolgálatait és a nagylelkűségét. Mások a saríf bizalmasaivá, tanácsadóivá váltak, kezelték a vagyonát, begyűjtötték a jövedelmeit. Közvetítettek az uralkodó és a kereskedői közösség, sőt

¹³ Fischel 1958; Meloy 2003.

¹⁴ Mortel 1995a; Peters 1994, 158–160.

¹⁵ Mortel 1994.

¹⁶ Mortel 1994.

az emír és a lakosság között. Megegett, hogy 1446-ban az egyiküket a nagymecset főintendánsává nevezték ki. Arról is tudunk, hogy az egyik kereskedő 1470-ben végrendeleti úton nem jelentéktelen összeget, 500 dínárt hagyott Muhammad ibn Barakatra (1455–1497), ami kifejezése lehetett az iránta tanúsított tiszteletének, de valószínűbb, hogy így akarta biztosítani a végakarata többi részének a teljesülését.¹⁷

Minden bizonytalanság ellenére Dzsidda kereskedelmi jelentősége szakadatlanul nőtt a 14. század második felében, ami főleg annak volt köszönhető, hogy az alternatív kereskedelmi útvonalak mentén, például Perzsiában és Mezopotámiában, a biztonsági helyzet a különféle hadjáratok miatt még rosszabbra fordult. Eleinte évente tizennégy, majd harminc, 1500 körül pedig már száz hajó vetett horgonyt a kikötőben.¹⁸ Jóllehet Haszan ibn Adzslán megkísérelte megakadályozni a területén keresztülhaladó kereskedők kifosztását, és a 15. század elején helyettest nevezett ki Dzsidda élére, hogy felügyelje a hajók kirakodását és az usúr szabályos megfizetését, egy ízben ő maga is ok nélkül elkobozta egy indiai kereskedelmi hajó egész árukészletét, mely a dél-indiai Kálikutból indulva kikerülte a jemeni Ádent, behatolt a Vörös-tengerre, és horgonyt vetett Dzsiddában. Azt remélte ugyanis a kapitány, hogy ily módon nem kell majd megfizetnie a jemeni szultánnak a túlzottan magas vámot. A döntés azonban visszafelé sült el, mivel az esetnek a Hidzsáz fölötti mameluk szuverenitás megerősítése lett a következménye.

1423 őszén a Mekkába érkező egyiptomi zarándokkaraván parancsnoka, Kurkumaz as-Saabáni az előírt szertartások elvégzése után egy lovas kontingenssel egyetemben a városban maradt úgymond a rend fenntartása céljából. A háddzs leple alatt indított katonai expedíció valójában következménye volt annak a mameluk vádnak, hogy Haszan saríf a korábbi években rendszeresen elkobozta azoknak a Kálikutból induló indiai kereskedelmi hajóknak a rakományát, amelyeknek egyenesen az egyiptomi kikötőkbe kellett volna eljutniuk. Kurkumaz el is mozdította Haszant a hivatalából, habár ő már az egyiptomiak érkezése előtt kereket oldott. 1424 februárjában Ali ibn Inán, Haszan egyik unokatestvérének a fia kapta meg a sarífi kinevezést, ami azzal az előnnyel járt, hogy elébe lehetett menni Haszan fia, a korábban hivatalos utódnak kijelölt Barakat trónigényének, mint ahogy a város politikai életében meghatározó szerepet játszó többi fivér igényeinek is. Az „államcsíny” időzítése nem volt véletlen: ekkor kezdődött a kereskedelmi hajózás szezonja, amikor a téli monszunszeleket kihasználva az Indiából induló hajók kikötöttek Dzsiddában. Három nappal azután, hogy Ali átvette Haszan hivatalát, katonai különítmény élén máris a kikötővárosban termett, hogy személyesen felügyelje a Kálikutból érkező hajók kirakodását. Mivel Ali korábban nem számított komoly jelöltnek a sarífi címre, Kurkumaz pedig társuralkodóként tevékenykedett mellette, nyilvánvaló, hogy a kierőszakolt váltás a mamelukok kísérletét jelentette a Mekka feletti közvetlen fennhatóság megszerzésére, amit ugyanakkor a szent város lakossága vonakodott elfogadni.

Haszan a következő hónapokban sikeresen állt ellen a mamelukok hidzsázi hatalmának. Hiába indítottak hadjáratokat ellene, próbálták csapdába csalni és nyílt ütközetre kényszeríteni, nem tudtak felette döntő győzelmet aratni. 1425 tavaszán és nyarán Kurkumaz csapatai keresztül-kasul üldözték Haszant Hidzsázon és Belső-Arábián, de a korábbi saríf a kapcsolati hálója és a helyismerete révén mindig kicsúszott a kezeik közül. Miután a mameluk

¹⁷ Mortel 1994.

¹⁸ Peters 1994, 161.

parancsnok üres kézzel tért vissza Mekkába, Alit letartóztatta és Kairóba küldte, ahol pestisben hamarosan elhunyt. A mamelukok ugyanis megértették, hogy Hidzsáz stabilitásának biztosítása érdekében nincs más választásuk, mint Haszan uralmának az elismerése és riválisainak a félreállítás. Egyik unokaöccsét, Rumaita ibn Muhammad ibn Adzslánt, aki aktívan politizált, és 1416-ban átmenetileg átvette a város vezetését, vasra verve Kairóba vitték. 1425-ben Haszan visszakapta a sarífi hivatalát.¹⁹

Mortel Haszan ideiglenes eltávolítását „katasztrófának” tartja, őt magát pedig a hátralévő életében „megtört embernek” ábrázolja, ami kétségtelenül a mamelukok hidzsázi felülkerekedését sugallja.²⁰ Mások vitatják ezt, s úgy vélik, Haszan az eltávolítását a hidzsázi politikai élet elkerülhetetlen, szerves részének tekintette, amiben volt tapasztalata: 1416-ban is eltávolították, de egy év múltán visszahelyezték, mikor kiderült, hogy Rumaita nem képes fenntartani a térség biztonságát. Az is lehetséges, hogy Haszan azért szerezhette vissza a hatalmát, mert 30 ezer dínárt fizetett Kairónak, ahová egyébként 1425 októberében el is látogatott. A Kairóból való távozása után nem sokkal megbetegedett, s bár gyógyulása érdekében visszatért a mameluk fővárosba, ott azonban 1426 májusában elhunyt. Fia, Barakat (1426–1455) minden további nélkül örökölte a hivatalát, habár nem kizárt, hogy ezért neki is komoly összeget kellett fizetnie. Feltehetőleg vállalnia kellett azt is, hogy nem akadályozza a dzsiddai vámbevételek begyűjtését, hűséget kellett fogadnia a szultánnak, valamint neki és rokonainak tartózkodniuk kellett a beharcoktól, hogy így biztosítsák Mekka társadalmi békéjét.²¹

A Kurkumaz-féle epizód után egészen a mameluk birodalom 1517-es összeomlásáig a szultán minden évben katonai kísérettel a szent városba küldte az egyik parancsnokát, aki egy esztendőt töltött ott, minek következtében Mekka a mameluk állam szoros függőségébe került, autonómiája leszűkülte. Mameluk bürokrácia épült ki nemcsak a szent városban, hanem Dzsiddában is. Kairó létrehozta a hidzsázi szultánhelyettesi tisztséget, ami a mameluk politikai konszolidáció nyilvánvaló jele volt, ugyanis a tartományt még hatékonyabban tudták integrálni a mameluk adminisztráció hatáskörébe. Ezenkívül – a jemeni uralkodók 14. századi gyakorlatához hasonlóan – különféle tisztviselőket, például a szunnita iszlám sáfita jogi iskolájához tartozó bírakat és vallásjogászokat neveztek ki.²² Ily módon a 15. század első felében a Hidzsáz fölötti mameluk befolyás megerősödött, majd konszolidálódott nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag is. Ugyanakkor komplett dominanciáról, a térség beolvasztásáról nem beszélhetünk. Már csak azért sem, mert a sarífbok – az Egyiptomban forgalomban lévő érmék mintájára²³ – valószínűleg már a 13. századtól saját pénzt vertek, amely a helyi monetáris rendszer alapját képezte. Ez hol a jemeni, hol az ajjúbida, hol pedig a mameluk szultánok nevében történt,²⁴ a 15. századtól pedig nemegyszer már a saját nevekben; az első pénzt verető saríf bizonyítottan Haszan ibn Adzslán volt. Az alapvető valu-

¹⁹ Meloy 2003.

²⁰ Mortel 1995a.

²¹ Meloy 2003.

²² Korábban ezek a jogi hivatalok előkelő helyi famíliák kezében összpontosultak (Meloy 2020).

²³ Balog 1961.

²⁴ Az Abu-Numái saríf (1254–1301) és Baibarsz (1260–1277), illetve Kaláún (1279–1290) mameluk uralkodók között 1269-ben, illetve 1282-ben megkötött szerződések előírták, hogy a sarífbok a mameluk szultán nevében kell pénzt veretnie (Dekkiche 2014–2015).

taegységnek a jóval ritkább aranydínár és az elterjedtebb ezüstdirhem számított.²⁵ A mekkai dirhem, amelyet folyamatosan leértékelték, míg végül már csak egy rézérme értékét képviselte, a sarífok pénzügyi autonómiáját jelképezte, és bevételt jelentett a hatóságok számára.²⁶

Az is beszédes, hogy a különböző mameluk tisztségviselők nem tartózkodtak állandóan Nyugat-Arábiában, csak a hajózási szezonban, a feladatuk pedig csupán az államnak járó mekkai és dzsiddai bevételek begyűjtése volt. Minden más területen a mameluk emíri címet is viselő saríf gyakorolta a hatalmat, aki Meloy szavaival Kairó hidzsázi „politikai brókerének” számított.²⁷ A szultánok számára Hidzsáz a vallási jelentősége és a kereskedelmi tranzitszerepe miatt volt fontos, teljes katonai megszállására sohasem gondoltak. Igazán csak a zarándoklat és a hajózási szezon idején gyakoroltak felette szigorúbb ellenőrzést. Még a szent városban állomásozó helyőrség is legfeljebb csak korlátozott katonai hatalmat jelentett a régióban, hiszen a mameluk lovasság a helyi erők nélkül nem boldogult a zord klíma és a nehéz terepviszonyok közepette. Érdekes kettősség jellemzi ezt az időszakot: miközben a sarífok egyfelől igyekeztek megőrizni az autonómiájukból minél többet, másfelől hasznot húztak a Kairóval való szoros együttműködésből a helyi ellenfelekkel folytatott politikai harcokban.

Gazdasági értelemben ugyanerre a függőségre utalt az, hogy – miközben a mekkai emírek mindvégig pénzügyi támogatásokat kaptak Egyiptomtól – drasztikus változásként 1426-ban a gazdasági nehézségekkel küszködő Barszbej szultán (1422–1436) minden előzmény nélkül tekintélyes összeget, 30 ezer dínárt követelt Haszantól a sarífi hatalma legitimitásának elismeréséért cserébe. Ezenkívül egy évvel korábban, 1425-ben Barszbej külön tisztségviselőt (*náib*, *názir*) is kinevezett Dzsiddába az uralkodónak járó illetékek behajtására.²⁸ Ő foglalkozott a dzsiddai vámbevételek felügyeletével is, s az éves bevételek előbb 30 ezer dínárt tettek ki, a 15. század közepén pedig már meghaladták a horrorbilis 200 ezer dínárt.²⁹ A hivatalért komoly versengés alakult ki a vezető tisztségviselők között, mivel a dzsiddai poszt kiváló ugródeszkául szolgált a további karrierépítéshez a mameluk adminisztratív hierarchiában. Jellemző két cserkesz származású rabszolga, Timráz al-Múajjadi és Dzsanibek az-Záhiri esete, akik a tehetségüknek köszönhetően gyorsan emelkedtek a ranglétrán. Előbbi 1442-ben, utóbbi 1445-ben nyerte el a dzsiddai kinevezést. Kiválóan látták el adószedői és kormányzói feladatukat, miközben a saját gazdagodásukra is ügyeltek. A nagyobb formátumú Dzsanibek akaratával Barakat ibn Haszan saríf sem mert szembeszögülni, utóda, Muhammad pedig jól együttműködött vele, még egy ellene irányuló összeesküvést is sikerült a segítségével megghiúsítania. Túlzott befolyása végül gyanússá tette őt, ezért a szultán Dzsanibeket 1463-ban meggyilkoltatta.³⁰

A náib alkalmanként tetemes összegeket zsarolt ki az Indiából érkező zarándokoktól, emiatt pedig diplomáciai súrlódások is keletkeztek.³¹ Ugyanebben az időben – és a korábbi

²⁵ A dínárról lásd Bacharach 1973.

²⁶ Morisot 1997; Meloy 2010.

²⁷ Meloy 2003.

²⁸ Wing 2014.

²⁹ Más, a következő években meghozott intézkedésekkel együtt ezek a lépések a szultán ama törekvését tükrözték, hogy monopóliumot építsen ki a vörös-tengeri fűszerkereskedelem felett (Meloy 2003).

³⁰ Mortel 1995b; Mortel 1996.

³¹ Meloy 2019.

évszázadokban – tehetős közel-keleti és indiai uralkodók és zarándokok adományából a nagymecset környékén korániskolák (*madrasza*) jöttek létre (a mamelukok időszakában 23 iskoláról van tudomásunk), továbbá nőknek, istenfélő, jámbor szegényeknek és az iszlám misztikájában elmélyülő szúfiknak szociális szolgáltatásokat nyújtó, kegyes alapítású menhelyek, szeretetházak (*ribát*) alakultak (összesen 59-ről tudunk), ezek felügyelete ugyancsak vitára adott okot.³² A különböző indiai muszlim uralkodók úgy próbálták növelni a tekintélyüket az alattvalók szemében, hogy képviseltették magukat Mekkában, és kapcsolatot tartottak fenn a mamelukokkal, valamint a Kairóban tartózkodó abbászida kalifával, a sarífokat pedig anyagi támogatásban részesítették.

Barszbej monopóliumot célzó rendeleteit nem minden esetben hajtották végre. A jemeni kereskedők tevékenységét korlátozó 1434-es rendelkezését például Barakat ibn Haszan saríf közbenjárására a szultán visszavonta, ami egyrészt arra utal, hogy Mekkának elemi érdeke lehetett a tranzitkereskedelem zavartalanságának biztosítása, másrészt arra, hogy a Hásimiták elég erősek voltak a mameluk gazdaságpolitika befolyásolásához. Barszbej hiába törekedett a hatalma kiterjesztésére Hidzsáz fölé, az a tény, hogy a tranzitkereskedelem biztonságának garantálása a helyi politikai elittől függött, melyet minden igyekezete ellenére nem állt módjában teljesen az ellenőrzése alá vonni, végül a fennálló *status quo* elfogadására kényszerítette a szultánt.

Barakat ibn Haszan nehéz politikai körülmények között kezdte az uralkodását. Annak ellenére, hogy maga mögött tudhatta Kairó és a hásimita elit legnagyobb részének a támogatását, Hidzsáz politikai egyensúlya megbillent. Mivel a bevételei legnagyobb részétől elesett, kénytelen volt alkudozni a különböző politikai szereplőkkel. Alig néhány hónappal a kinevezése után a Hásimiták egyik frakciója, mely Haszan saríf dédapjától, Muhammad Abu-Numáitól származott, támadást indított Mekka ellen a jemeni határvidék irányából. Habár ezt a támadást Barakat fivére, Abul-Kászim vezetésével sikerült visszaverni, a következő két évben Abul-Kászim és egy másik testvér, Ibráhim folyamatosan Barakat hatalmára tört. Úgy tűnik, hogy az egész vita középpontjában a pénz állhatott. Azzal ugyanis, hogy a mamelukok egyedül Haszant, majd a fiát, Barakatot ismerték el emírnak, minden pénzügyi támogatást egyedül nekik folyósítottak, a jövedelmekből pedig a rokonság többi részének már nem jutott. Kairó úgy próbálta megoldani a viszályt, hogy egyrészt ismét katonai kontingenst küldött Mekkába Abul-Kászim és Ibráhim megfékezésére, másrészt pénzadomány juttatásával kiengesztelte őket.

Mindez azonban nem bizonyult elegendőnek. 1428 őszén Abul-Kászim fosztogatni kezdte a zarándokok karavánjait, Ibráhim pedig támogatta. Megszerelték Janbu támogatását is, majd Kairónál bepanaszolták a bátyjukat. Hamarosan támadást indítottak Mekka ellen, majd annak kudarca után délre menekültek. Barszbej belátta, hogy csak akkor biztosíthatja a rendet a szent helyeken, ha megosztja a saríffal a tranzitkereskedelemből származó bevételeket, ezért 1428 decemberében rendeletben Barakatnak juttatta az indiai hajók vámbevételeinek egyharmadát (a század folyamán ez aztán hol 25%-ra csökkent, hol pedig 50%-ra nőtt). Sőt Kairó ezentúl nem szólt bele Mekka más térségekké (Jemennel, Mezopo-

³² A madraszák mindenütt a szunnita iszlám négy elismert vallásjogi iskolája (*madzhab*), a hanafita, a málikita, a sáfita és a hanbalita közül az egyiknek (vagy akár többnek) a jogértelmezését képviselték. Mivel a középkor folyamán a mekkai sarífofok síiták voltak (Mortel 1987), nem alapítottak szunnita jogértelmezést követő iskolákat az emirátus fennállásának első négy évszázadában. Az első saríf, aki iskolát alapított, Adzslán ibn Rumaita volt a 14. század közepén (Mortel 1997; Mortel 1998).

támiával, Szíriával) folytatott szárazföldi árucseréjébe, amelyet javarészt a zarándoklatok során bonyolítottak le. Ezekre az ügyletekre a sarífok akkora vámot vehettek ki, amekkorát akartak. A bevételek újraosztásával az állam ki tudta elégíteni a mekkai politikai csoportok igényeit, így pedig Barakat megszilárdíthatta a hatalmát. 1428 végén Ibráhimmal alkut kötött, a jövedelmeit megosztotta vele, s ugyanígy tett néhány év múltán Abul-Kászimmal is. Az 1430-as években előfordult, hogy Kairó kegyes alamizsna címén további összegeket utalt ki Barakatnak, aki ennek segítségével rendezni tudta az időről időre kialakuló politikai konfliktusokat, például azt, ami az 1440-es évek elején a fivérével, Alival alakult ki. Ali rövid időre meg is tudta kaparintani a sarífi tisztséget, ám a hatalmat nem sokáig tudta megtartani. Tőle a harmadik testvér, Abul-Kászim vette át a stafétát, az a tény pedig, hogy a saját nevében pénzt veretett, arra utal, hogy ezzel is hangsúlyozni akarta a Barakattal szembeni legitimitását.³³ Hogy ezt nem túl sikeresen tette, az mutatja, hogy néhány év múlva a sarífi cím visszaszállt Barakatra.

Muhammad ibn Barakat 1455-ös hatalomra kerülése Mekka leghosszabb 15. századi belső politikai stabilitását hozta magával. Igaz, hogy az emirátus Kairó függésében maradt, Káitbej szultán (1468–1496) azonban minden támogatást megadott a sarífnak, aki jelentősen kiterjesztette a Hidzsáz fölötti hatalmát: 1477-ben elfoglalta az akkor jemeni Dzsizánt, a falait leromboltatta, értékes kincseit (könyveket, fegyvereket, öltözeteket) pedig elrabolta.³⁴ Muhammad 1497-es halála azonban ismét évekig tartó súlyos belső zavarokat okozott, mert a kijelölt utóda, fia, az Egyiptomban tanult II. Barakat (1497–1525) trónigényét a testvérei, Hazza, Dzsazán, Káitbej és Humaida nem ismerték el. 1500 nyarán még ütközetre is sor került Hazza és Barakat között, amelyet az utóbbi elveszített, így menekülnie kellett, mivel azonban a városiak a legyőzött mellett sorakoztak föl, Barakat hamarosan visszaszerezte a hatalmát. Az ellentét a következő évben kiújult, s Hazza 1502 végén bekövetkező halálával sem ért véget, mert a helyét a testvérei vették át. A Dzsazánnal vívott harcok még Mekkát sem kímélték, ugyanis a Dzsazán pártjára álló környékbeli beduinok megrohanták a várost, csaknem hétszáz lakost kardélre hánytak, a települést pedig kifosztották. A zavaros viszonyok miatt a zarándoklat évekig szünetelt, a kereskedőket a felek gátlástalanul kirabolták. Kairó ezúttal nem avatkozhatott közbe hatékonyan, mert Káitbej szultán 1496-os halála után ott is hatalmi harcok dúltak. 1503-ban aztán egyiptomi csapatok érkeztek, rendet tettek, és az acsargó fivéreket Kairóba hurcolták. Miután a kedélyek lenyugodtak, 1506-ban Barakatot visszahelyezték a hivatalába, a kurd származású Huszain al-Kurdi személyében pedig külön tisztviselet küldtek Dzsiddába azzal a feladattal, hogy erősítse meg a várost.³⁵ Ebbe a testvérharcba csöppent bele a már idézett Ludovico di Varthema, aki Medinából érkezett, az öt fivér közötti hatalmi konfliktust pedig „nagy háborúnak” nevezte. A fegyveres küzdelmek részletes leírását adta, s mellékesen még azt is megemlítette, hogy Dzsiddát „Mekka szultánja”, Barakat egyik testvére irányítja.³⁶ Barakatról egy másik korabeli forrás is tudósított. Afonso de Albuquerque indiai portugál alkirály emlékiratainak kompilátora szerint ekkoriban „Judá [Dzsidda] Xerife Parcati [Barakat saríf] uralma alatt állt, de amikor Afonso Dalboquerque ide érkezett [1513-ban], ő maga a kairói nagy szultán

³³ Meloy 2010.

³⁴ Porter 1992, 71.

³⁵ Peters 1994, 201–204.

³⁶ Véltetően Káitbejről lehet szó, akivel Barakatnak évekig meg kellett osztania a hatalmát (Badger–Winter Jones 1863, xxx–xxxv, 35, 53).

alattvalója volt, aki húsz mamelukból álló helyőrséget küldött ide a kikötőbe érkező fűszerek és egyéb árucikkek adójának begyűjtésére”.³⁷

A 16. század elején a mamelukok politikája Mekka irányában passzívabbá vált, lényegében elismerték annak a sarífnak a hatalmát, aki képes volt erővel vagy politikai alkukkal megszerezni magának a hivatalt. Ezek az évek a belpolitikai instabilitás mellett a tranzitkereskedelem hanyatlását, a bevételek csökkenését is magukkal hozták, mivel Dzsidda egyre kevesebb hajót fogadott Indiából. A hatalmas vámok eltérítették a kereskedőket Mekkától, és inkább Ádenben rakodtak ki. Ludovico di Varthema 1503-ban a jemeni városban azt tapasztalta, hogy az összes indiai hajó ott köt ki és fizeti a vámot.³⁸ Ezenkívül az erős központi hatalom hiányát kihasználva a beduin törzsek is egyre erőszakosabban fosztogatták a karavánokat, ezért Dzsiddát al-Kurdi felügyelete alatt 1506–1507-ben őrtornyokkal megerősített fallal kellett körülvenni.³⁹ S ha ez nem lett volna elég, mind nagyobb fenyegetést jelentettek a muszlimok kereskedelmére az Indiai-óceán északi vizein feltűnő portugálok.

A késő középkori Mekka autonómiájának nagysága mind gazdasági, mind politikai szempontból hullámzott: a korábbi évszázadokhoz hasonlóan a mameluk szultánok felügyelete idején sem tudott megenni a külső élelmiszerszállítmányok és pénzügyi támogatások nélkül, jóllehet a város és környéke kereskedelmi jelentősége és az abból származó vámbevételek volumene nőtt, s csupán a korszak végén kezdett csökkenni. Politikai szempontból a mameluk uralkodók kezdetben legfeljebb a zarándoklat idején gyakoroltak felette kézzelfogható fennhatóságot, máskülönben nemigen avatkoztak bele a sarífk döntéseibe. A 15. század első felében ugyanakkor kísérletet tettek a közvetlenebb ellenőrzésre, ami azonban távolról sem jelentette a térség teljes beolvasztását, a tehetséges sarífk mindvégig megőrizték az autonómiájukat és a mameluk keretrendszeren belüli mozgásterüket.

Bibliográfia

Források

- Badger–Winter Jones 1863 = *The Travels of Ludovico di Varthema in Egypt, Arabia Deserta and Arabia Felix, in Persia, India, and Ethiopia, A.D. 1503 to 1508*. Ed. with notes and an Introduction by G. P. Badger, trans. by J. Winter Jones. London.
- Boga 1964 = *Ibn Battúta zarándokútja és vándorlásai*. Vál. Boga I. Ford. Boga I. – Prileszky Cs. A bevezetést és a jegyzeteket Germanus Gy. írta. Budapest.
- Bouchon–Amilhat-Szary–Ménard 2004 = *Le voyage aux Indes de Nicolò de Conti (1414–1439)*. Prés. de G. Bouchon – A. Amilhat-Szary. Trad. de D. Ménard. Paris.
- Corteseo 1944 = *The Suma Oriental of Tomé Pires. An Account of the East, from the Red Sea to Japan, written in Malacca and India in 1512–1515 and The Book of Francisco Rodrigues. Rutter of a voyage in the Red Sea, nautical rules, almanack and maps, written and drawn in the eats before 1515*. Vol. I. Trans. and ed. by A. Corteseo. London.
- De Gray Birch 1884 = *Commentaries of the Great Afonso Dalboquerque, Second Viceroy of India*. Vol. IV. Trans. with notes and Introduction, by W. de Gray Birch. London.

³⁷ De Gray Birch 1884, 34–35.

³⁸ Badger–Winter Jones 1863, 60.

³⁹ Az erődítések leírását ld. Serjeant 1974, 160–162.

- Serjeant 1974 = *The Portuguese off the South Arabian Coast. Ḥaḍramī Chronicles. With Yemeni and European Accounts of Dutch Pirates off Mocha in the Seventeenth Century.* Ed. by R. B. Serjeant. Beirut.
- Thackston 1986 = *Nāṣer-e Khosraw's Book of Travels (Safarnāma).* Trans. from Persian, with introduction and annotation by W. M. Thackston. (Persian Heritage Series 36.) Albany.
- Wüstenfeld 1858 = *Geschichte und Beschreibung der Stadt Mekka von Abul-Walid Muhammed ben Abdallah el-Azrakī.* Hrsg. F. Wüstenfeld. Leipzig.

Szakirodalom

- Bacharach 1973 = Bacharach, J. L.: The dinar versus the ducat. *International Journal of Middle East Studies* 4/1: 80–85.
- Balog 1961 = Balog, P.: History of the Dirhem in Egypt from the Fātimid Conquest until the collapse of the Mamlūk Empire. *Revue numismatique* 3: 109–146.
- Cahen 1989 = Cahen, Cl.: *Az iszlám. A kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig.* Budapest.
- Dekkiche 2014–2015 = Dekkiche, M.: New Source, New Debate: Re-evaluation of the Mamluk-Timurid Struggle for Religious Supremacy in the Hijaz (Paris, BnF MS ar. 4440). *Mamlūk Studies Review* 18: 247–271.
- Fischel 1958 = Fischel, W. J.: The Spice Trade in Mamluk Egypt. A Contribution to the Economic History of Medieval Islam. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1/2: 157–174.
- Hourani 1995 = Hourani, G. F.: *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times.* Princeton.
- Ladero Quesada 1987 = Ladero Quesada, M.-A.: Las ciudades de Andalucía occidental en la Baja Edad Media: sociedad, morfología y funciones urbanas. *En la España medieval* 10: 69–107.
- Meloy 2003 = Meloy, J. L.: Imperial Strategy and Political Exigency: The Red Sea Spice Trade and the Mamluk Sultanate in the Fifteenth Century. *Journal of the American Oriental Society* 123/1: 1–19.
- Meloy 2010 = Meloy, J. L.: Money and Sovereignty in Mecca: Issues of the Sharifs in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 53: 712–738.
- Meloy 2019 = Meloy, J. L.: „Agression in the Best of Lands”: Mecca in Egyptian-Indian Diplomacy in the Ninth/Fifteenth Century. In: *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies. Studies on Diplomacy and Diplomatics.* Eds. F. Bauden – M. Dekkiche. Leiden, 604–620.
- Meloy 2020 = Meloy, J. L.: The Judges of Mecca and Mamluk Hegemony. In: *Trajectories of State Formation across Fifteenth-Century Islamic West-Asia. Eurasian Parallels, Connections and Divergences.* Ed. by J. Van Steenbergen. Leiden, 283–305.
- Morisot 1997 = Morisot, C.: Essai de périodisation monétaire dans l’émirat mekkois à l’époque mamelouke 648–923 (1250–1517). *Annales islamologique* 31: 123–142.
- Mortel 1987 = Mortel, R. T.: Zaydi Shiism and the Hasanid Sharifs of Mecca. *International Journal of Middle East Studies* 19/4: 455–472.
- Mortel 1989 = Mortel, R. T.: Prices in Mecca during the Mamlūk Period. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 32/3: 279–334.

- Mortel 1994 = Mortel, R. T.: The Mercantile Community of Mecca during the Late Mamlūk Period. *Journal of the Royal Asiatic Society* 4/1: 15–35.
- Mortel 1995a = Mortel, R. T.: Taxation in the amirate of Mecca during the Medieval Period. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 58/1: 1–16.
- Mortel 1995b = Mortel, R. T.: Aspects of Mamlūk Relations with Jedda during the Fifteenth Century: The Case of Timrāz al-Mu’ayyadī. *Journal of Islamic Studies* 6/1: 1–13.
- Mortel 1996 = Mortel, R. T.: Grand *Dawādār* and Governor of Jedda: The Career of the Fifteenth Century Mamlūk Magnate Ġānibak al-Zāhirī. *Arabica* 43/3: 437–456.
- Mortel 1997 = Mortel, R. T.: Madrasas in Mecca during the medieval period: a descriptive study based on literary sources. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 60/2: 236–252.
- Mortel 1998 = Mortel, R. T.: *Ribāṭs* in Mecca during the medieval period: a descriptive study based in literary sources. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 61/1: 29–50.
- Mubarakpuri 2002 = Mubarakpuri, S.-R. (ed.): *History of Makkah*. Riyadh.
- Peters 1994 = Peters, F. E.: *Mecca. A Literary History of the Muslim Holy Land*. Princeton.
- Porter 1992 = Porter, V. A.: *The history and monuments of the Tahirid dynasty of the Yemen 858-923/1454-1517*. PhD thesis, Durham.
- Simon 1975 = Simon R.: *A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege*. Budapest.
- Wing 2014 = Wing, P.: Indian Ocean Trade and Sultanic Authority: The *nāzir* of Jedda and the Mamluk Political Economy. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 57/1: 55–75.